

18-24 iyul 2019-cu il

Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrür yolundan səhifələr

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra bir çox gizli arxivlərin qapıları açıldı, məxvi sənədlər işıq üzünə gördü. Xalqımız Azərbaycanın ictimai fikir tarixində müstəsna xidmətləri olan ziyalılar, elm xadimləri haqqında yeni məlumatlar, dəyərli biliklər əldə etmək imkanını qazandı. Belə insanlardan biri də Milli mətbuatımızın inkişafında xüsusi rol oynamış publisist, tənqidçi, ictimai xadim, alim, yazıçı, pedaqoq, mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğludur.

Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev) bu gün Azərbaycanda türkçülük hərəkatı ideoloqlarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim, publisist, yazıçı, hüquqşünas, şərqşünas-islamşünas alim kimi yad edilir. Şuşada əsilzadə ailəsində anadan olmuş, ilk təhsilini Şuşadakı rus məktəbində və Tiflis gimnaziyasında almışdır. Peterburq Mühəndis-Texniki İnstitutunda təhsil almış, daha sonra Parisdə hüquq məktəbini və Sorbonna Universitetini bitirmişdir. Burada Şərq xalqlarının tarixini, ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl öyrənmiş, 1890-cı ildə Şərq fəlsəfəsinə və ədəbiyyatına dair ilk elmi məqaləsini nəşr etdirmişdir. Sonrakı fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda yenicə formalaşan milli mətbuatın inkişafında, yeni qəzetlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. O, 1897-ci ildən "Kaspi" qəzetində əməkdaşlıq etmiş, Ə.Topçubaşovun redaktorluğu (1898-1907) dövründə qəzetin ədəbi şöbəsinin müdiri olmuşdur. "İslama görə və islam aləmində qadın", "İslam, axund və hatifülqeyb" kitablarında, habelə "Kaspi"də dərc etdirdiyi "Müsəlman söhbətləri", "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti" adlı silsilə məqalələrində Ə.Ağayev müsəlman xalqlarının düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti təhlil edirdi. 1905-ci ilin iyunundan Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Azərbaycanda milliyyətçilik düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamış "Həyat" qəzetinin redaktoru idi. 1905-ci il dekabrın 19-dan "İrşad" qəzetini, 1907-ci ildə isə, eyni zamanda, rus dilində "Progress" qəzetini nəşr etdirmişdir. 1908-ci ilin iyunundan "Tərəqqi" qəzetini çıxarmağa başlamış və Türkiyəyə gedənə qədər (1909) onun naşiri olmuşdur. 20-ci illərdə Türkiyənin dövlət mətbuat bürosuna müdir təyin edilən Əhməd bəy "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin redaktoru olmuşdur. *Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığı, qızgın fəaliyyəti haqqında filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun hələ 90-cı illərdə yazdığı, lakin ölümündən sonra nəşr olunan monoqrafiyasında oxucularımız üçün maraqlı doğuran məqamlar olduqca çoxdur. Burada "Siyasi iqtisadi məsələlər" adlı bölmə xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bölməni olduğu kimi diqqətinizə çatdırmaq istəyirik:*

SİYASİ İQTİSAD MƏSƏLƏLƏRİ

Torpağın bütün dövrlərdə bəşər həyatı üçün həlledici əhəmiyyəti olduğu məlumdur. XIX-XX əsrlərdəki beynəlxalq siyasi hadisələr, müstəmləkələr uğrunda mübarizə, Rusiyada, o cümlədən Azərbaycanda hakim dairələrlə yoxsul kəndlilər arasındakı toqquşmalar torpaq məsələsinin də getdikcə kəskinləşməsinə aparıb çıxarmışdı. 1905-ci il onu yenidən dövlət əhəmiyyətli böyük problemə çevirdi. I Dövlət Dumasının gündəliyindəki ən ciddi, mübahisəli məsələlərdən biri bu oldu. Səhifələrində ona geniş yer verən «İrşad»ın bu mövzuya həsr etdiyi çoxlu materialın içində Ağaoğlunun məqalələri öz dərin elmi, həyatı məzmunu və polemik səciyyəsi ilə seçilirdi. Təkcə 1907-1908-ci illərdə onun həmin mövzuda bir sıra iri məqaləsi çap olunmuşdu.

Publisist fəaliyyəti üçün səciyyəvi olan tarixilik prinsipini bu məsələnin müzakirəsində də gözləyən Ağaoğlu «Yer məsələsi» məqaləsində ilk növbədə bunun «Rusiya üçün ən böyük, ən ümdə və ən müşkül məsələ olduğunu qeyd edərək, 1861-ci ildən əvvəl kəndlilərin «malən və canən qul və əsir» halında yaşadıklarını yazır. «Nüçəbalar hər nə istəsəydilər, edə bilərdilər. Hətta öz rəiyyətlərini satmağa, öldürməyə ixtiyarları var idi». Məqalədə bu, «əsərat əyyamı» adlandırılır. Kəndli qiyam və üsyanları nəticəsində II Aleksandrın məcburən elan etdiyi islahatın kəndliyə ancaq «выкупной платеж» deyilən xüsusi ödəncədən sonra sərbəstlik hüququ verdiyini göstərən məqalə müəllifi o «nemət»in «qabaqdakı əsarətdən pis» olduğunu iddia edir.

Bu konkret məsələni tarixi, dialektik inkişafda ol-

masını ümumiyyətlə Ağaoğlunun dünyagörüşünün diqqətəlayiq müsbət cəhəti kimi qiymətləndirmək lazımdır. Həmin fikri təsdiq edən aşağıdakı mühakimələrə diqqət yetirək: «Əqlən və əxlaqən Rusiya milləti ələlümüm və əkinçilər bilxassə, bu qırx ilin müddətində böyük-böyük tərəqqilər edib, əqidələr, xəyallar bilmərrə dəyişmişdir. Qabaqda nüçəbanı və hökuməti Allah tərəfindən təyin olunmuş bir taqım göy əhli hesab edən avamm indi gözləri açılıb, sahibi-mənsəblərin və nüçəbanın onlar kimi adam və məxluq olduğunu düşünmüşlər, düşünüb də onların məsum olduqlarına, onların Allah tərəfindən təyin olunmaqlarına, onların zatən və təbən qeyri məxluqatdan əşrəf və əzəm olduqlarına daha bəvər etməyirlər». Bu inama gəlib çıxmağın məntiqi nəticəsi odur ki, artıq hökumət və dövlətin bütün yüklərinin, bütün məxaricinin «avamm boynunda» olduğu aydınlaşmışdır. Halbuki, «bir taqım müftəxorların millət boynunda əyləşib millətin qan-təri ilə qazanılmış məhsulət ilə pərvəriş edən küruhi-layəfləhunun qeyrilərdən ixtiyarca, hüquqca, məişətcə mümtaz olmalarına heç bir əqli və şəri dəlil görünməyir.

Bu nöqtələri anlayan rüəya və əvamiinnas, əlbəttə, min illərcə payimal olan hüquq və ixtiyaratın geri alınmasını, üzünə qayıtmasını tələb etməyə şüru edilər».

Burada söhbətin yalnız mövcud vəziyyət (status quo) haqqında getdiyini güman etmək sadəlvəhlük olardı. Məsələ daha ciddi, daha dərinidir. Hüquq, ixtiyar, əsarət, mənsəb sahibi, rəiyyət, millət boynunda əyləşmək kimi tam bir sistem təşkil edən reali və anlayışlar aşkar siyasi mahiyyətli kontekstdə işlənir; başqa sözlə, onlar bir-birindən ayrı məfhumlar olsalar da, birlikdə inqilabi konsepsiya halında meydana çıxır.

Oxucuda sual və şübhə oyana biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq demək vacibdir ki, bu hal birinci rus inqilabı dövründəki Ağaoğlu üçün təsadüfi deyildi; belə radikal hökmlər publisistin cəmiyyət hadisələri ətrafında o zamankı başqa mühakimə və mülahizələrində də vardı. Rus imperializmi haqqında həmin məqalədəcə irəli sürülən aşağıdakı parça məhz bu məzmunadadır: «...Hökumət (çar hökuməti - Ə.M.) bir tərəfdən əhalinin diqqətini daxili işlərdən münhərif etmək niyyəti ilə, o biri tərəfdən də bu ac, susuz qalib, iş tapmayan adamlara yer tapmaq üçün imperializm, yəni qələbə və zəbt politikasına var-qüvvətini işlədir. Bu politikadan məqsəd mümkün olan yerləri istila edib təsərrüf etməkdir».

Mövzuya dair ümumi mühakimələrdən sonra Qafqaz müsəlmanlarının vəziyyətinə nəzər salınır və bu vəziyyətin çox gərgin olduğu göstərilir: Qafqaz və qeyri-müsəlman yerləri zəbt olunduğu zaman bir çox torpaqlar boş qalmışdı. Müsəlman şəriətinə və torpaq qanunlarına görə belə yerlər əhalinindir. Lakin hökumət «hər yerdə müsəlmanların əlində olan və bir bəhanə ilə qəsb və zəbt edilməli yer görübsə, qəsb edib», «müsəlmanları növbənöv bəhanə ilə münbit və bəhrəvər yerlərdən ürküdüüb, əvəzlərinə daxili Rusiyadan rusları gətirirdi». Knyaz Qolitsının Qafqaz canişinliyi dövründə bu siyasət daha da şiddətlənib o dərəcəyə çatdı ki, müsəlman əhalinin böyük bir hissəsi «məsnui və cəbri olaraq yersizlikdən və zülmədən Osmanlıya köçdülər. Fövrən onların yerləri tutulub ruslara verildi. Bu təriq ilə Şimali Qafqazda, Dağıstanda və Zaqafqaziyada çox-çox yer əhli bir üsrətə düşər oldu. Məsələn, Şimali Qafqazda inqış deyilən müsəlman tayfasının cümlə yerləri alınıb kazaklara verildi». Abşeronda hadisələr daha mürəkkəb yollarla cərəyan etdi. «Bakı ətrafındakı kəndlərdə əhalinin min illərdən bən mülkü olan yerləri xəzinə malı hesab edib əllərindən aldılar və xəzinə tərəfindən neftçilərə satdılar və yainki icarəyə verdilər».

Beləliklə, torpaq məsələsi məqalədə çarizmin mənhus köçürmə və ruslaşdırma siyasəti ilə əlaqələndirilir. Bir sıra başqa məqalələri kimi, burada da Ağaoğlu milli azadlıq hərəkatının döyüşkən ideoloqlarından biri, torpaq hüquqşünaslığında faydalı xidməti olan mütəfəkkirdir.

Siyasi və iqtisadi aspektlərin çulğışdığı mürəkkəb hadisələrin izahına həsr olunmuş məqalədəki müsbət müddəaların əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmadan demək lazımdır ki, göstərilən tarixi fəlakətlərin şərhində bəzi mühüm cəhətlər ya bilərəkdən, ya da sadəcə problemə dair təsəvvürlərin o zamankı naqisliyi nəticəsində əhatə olunmamışdır. Məsələ bundadır ki, Qafqaz müsəlmanlarının müəyyən bir hissəsinin Türkiyəyə mühacirəti çar Rusiyasının milli zülmü, ruslaşdırma və köçürmə siyasəti ilə nə qədər bağlı idisə, sultan Türkiyəsinin Qafqaz siyasəti və dini təbliğatı ilə də bir o qədər əlaqədar idi. Digər tərəfdən, istər Rusiyanın, istərsə Türkiyənin Qafqaz siyasətinin rast gəldiyi müqavimətin nəzərdən qaçırılması elmi obyektivlik baxımından müəllifin xeyrinə deyildir. «Müqavimət» dedikdə XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, məsələn, Quba və Cavanşir qəzalarında baş vermiş xalq üsyanları, Qazaxda müridizm tərəfdarlarının təhriki ilə alovlanmış dini-siyasi hərəkat nəzərdə tutulur.

Azərbaycan mütəfəkkirinin siyasi-iqtisadi görüşlərinin başqa bir səciyyəvi cəhəti Qərb imperialist müstəmləkəçiliyinin mahiyyətini düzgün əks etdirməsidir. Bu söz ən çox gömrük və vergi sistemində dair mülahizələrə aiddir.

Ardı var...